

434 — ՅՈՒՆԻՒՆԱԿԱՆ ՏԱՐԻ — 1935

ԺԵ.Պ ԴԱՐԱԴԱՐՁԻ ԱՍՏՈՒԱԾԱՇՈՒՆՁԻ ՀԱՅԵՐԷՆ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԵԱՆ

ՍԻՈՆ, ՀԱՅ ԱՄՍԱԳԻՐ

Թ. ՏԱՐԻ — ՆՈՐ ՇՐՋԱՆ

1935 — ՕԳՈՍՏՈՍ

ԹԻԻ 8

COPYRIGHT

ԳԻՐԸ ԻՐ ԵՐՐԵԱԿ ԽՈՐՀՈՒՐԴԻՆ ՄԷՋ

Կարճ և սեղմ բառ մը կայ հայերէնի մէջ. իր կազմութեամբը՝ պարզ, հնչակա-
նութեամբը՝ ջինջ, իմաստովը՝ հարուստ, և, հակառակ իր յոյժ հինաւորաց վաղնջակա-
նութեանը՝ չծերացած ու չմաշած բնաւ, ինչպէս կ'ըլլան ընդհանրապէս բոլոր պզտիկ
բայց լեցունիկ արժէքները. Գիր:

Նուառառ այդ բառը, զինքը ոգեւորող զաղափարովը այնքան սիրելի ամէնքիս,
երեք նշանակութիւն ունի մեր լեզուին մէջ: Ատոնցմէ առաջինն է, և ամենէն տիեզե-
րականօրէն սովորականը՝ տառ, այսինքն արտարիւրուած ձայնին զիծը կամ պատկերը.
զոր օր. ՎՈՐք ոչ ճանաչեն զգիր՝ ոչ կարեն ընթեռնուլ զմատենանս (Գիր չճանչցողները չեն
կրնար գիրք կարդալ): Երկրորդն է՝ Սուրբ Գիրք կամ Աստուածաբանչ. օր. արքայէս ասէ

գիր» (ինչպէս կ'ըսէ Աստուածաշունչը)։ «կա՛յ իսկ ի գրի» (կա՛յ Աստուածաշունչին մէջ)։ Իսկ երբորք՝ գրականութիւն, գրուած լեզու կամ խօսք, զոր օր. «Պարսկականաւ վարէն գրով» (պարսկերէն գրականութիւն կը գործածէին)։ Յունարէն եւ զաղմատերէն եւ երբայեցիներէն գրովս (յոյն, զաղմատական եւ երբայեցի լեզուով) եւայն։

Նուառառ այդ բառին, այսինքն անոր ներկայացուցած եռակի իմաստին մտածումն է որ զմեզ այսօր խմբած է հոս, միւր երկու միծ անմահներուն միացեալ տօնին առթիւ, Աստուածաշունչին հայերէն թարգմանութեան ԺԵ. դարագարձի յորելինական տարւոյս այս երկրորդ գումարումը հանգիստաւորելու համար Գիրին, Գիրքին եւ Գրականութեան Նուիրուած այս յարկին ներքեւ։

Արդարեւ, թէ՛ն տօնը, Հայրապետական հրամանագրութեան համեմատ, Աստուածաշունչին է իսկապէս, բայց անկարելի է մեզի՝ միւս երկուքը, հայ գիրը եւ հայ զգրականութիւնն ալ չլիշել հոս միեւնոյն ատեն, ոչ միայն որովհետեւ այդ երեքը ինքնին անբաժան են իրարմէ, երբ սիրտերը Սահակայ եւ Մեսրոպայ ոգեկոչութեամբն են մագնիսականացուած, ալ որովհետեւ անոնք, միւր մէջ, իրարու ծնող եւ ծնունդ փոխադարձապէս, այնպիսի ներքին պատճառականութեամբ լծորդուած են կարծես միմեանց հետ, որ իրարմով միայն կրնան լուսաբանուիլ։

Պիտի փափաքիմ հետեւաբար, առանց զեղծանելու ձեր երկայնմտութեամբը, առանց շատ խորերը իջնելու մատնագրական ապացուցութեանց եւ բանասիրական մանրամասնութեանց մէջ, որոնք տեղը չէ այս բեմը, Գիրին հարցը նկատի առնել՝ իր երեք կողմերուն վրայ եւ համառօտիւ, փորձելով մասնաւորապէս ցոյց տալ փոքր ի շատէ թէ զաղափարին այդ երեք կողմերուն տեսակետով իրօք եւ իրաւամբ ինչ կը պարտինք մենք մեր երկու մեծ սուրբերուն։ Ուրիշ խօսքով, իրենցմէ առաջ ունէ՞լիք զանոնք. հայ գիրը, հայեերէն Ս. Գիրքը, ե հայկական գրականութիւնը. ե հետեւաբար՝ ի՞նչ է բնոյթն ու աստիճանը այն երախտիքին, զոր ըրին անոնք իրենց ազգին ու եկեղեցիին։

Առնենք նախ գիրը, իր առաջին առումով, այսինքն տառը. «հանճարեղ արուեստի այդ գործը, որ, Պօստոյի բացատրութեամբ, կը նկարէ խօսքը, ե կը խօսի աշքերուն»։ Գիրին Հնորին է որ խօսքը, կամ անով պարուրուած խորհուրդը, սեւեռուելով՝ ի վիճակի կ'ըլլայ ճարտորդելու ժամանակին եւ միջոցին մէջ, պահելով՝ յաւերժանալու, ե պատգամաւորելով՝ բազմապատկուելու, խօսելու համար բացականներուն եւ ապագայ սերունդներուն հետ։ Մինչ խօսքը, շունչ մը ինքնին, թէ՛ն կենդանի, արատասանուած վայրկեանին իսկ կը ցնդի, կը կորսուի, ե կ'ուղղուի անոնց միայն՝ որոնք ներկայ են, ե որոնց կրնայ հասնիլ։ «Գիրը, կ'ըսէ ուրիշ հեղինակ մը, մարդկութեան յիշողութիւնն է. անոր Հնորին է որ կրնանք օգտագործել անցած սերունդներուն փորձառութիւնը»։ անոր միջոցաւ է որ, Բազալի բացատրութեամբ, մարդը կարծես միեւնոյն մարդն է, որ կը մնայ եւ կը տեւ միշտ, ու կը սորվի անընդհատ։ Այն ժողովուրդները, որոնք զուրկ են յիշողութեան այդ գործիքէն կամ գործարանէն, դատապարտուած են մնալու աւելի կամ նուազ կայուն կամ բարբարոս։

Երկար պիտի ըլլար բացատրել հոս թէ գիրը՝ որ այժմեան ձեւին, զծային ներկայ տարաշին յանգիւն առաջ, ինչպէս անցած այն միւս ձեւերէն, որոնք կը կոչուին նկարագրական, նուիրագրական, պատկերադրական եւ զաղափարագրական։ Թէ ի՞նչպէս նշանը հետզհետէ փրթաւ զաղափարէն եւ կապուեցաւ ձեւին միայն. ու այսպէս, զաղափարային գրութիւնը վերածուեցաւ բոլորովին ձայնական գրչութեան։

Կ'ուզէի անցողաբար միայն ըսել հոս թէ փիւնիկեան այբուբենքը եղած է նախածնողը եւրոպական եւ գրեթէ բոլոր ասիական այբուբենքերուն, այսինքն մերինին եւս, որ, ինչպէս բոլոր միւսները, ներկայ բոլորգրին եւ անոր նախընթաց եղաշրջական ձեւերը եղող նոտրգրին՝ անցման գրին դարուց ի դարս փոխակերպումներէն առաջ, երկաթագիր ձեւով եւ յունականին միջոցաւ, ծնունդ առաւ փիւնիկեանէն, որ, ինքն եւս, իր կարգին, սերած էր եգիպտական նուիրագրերէն։

Բայց պէտք էի հոս շեշտել ամենէն աւելի սա՝ իրողութեան վրայ թէ գիրը, մարդկային քաղաքակրթութեան ամենէն բարացուցական հանգրուաններէն մին, ժողովուրդներու հոգեկան զարգացման կարեւորագոյն մէկ պահն է որ կը մատնանշէ. գիրին կարիքը զգացող ժողովուրդը մը իր իմացական հասունութեան բարձրակէտին վրայ է այլ եւս: Իսկ այն ժողովուրդները, որոնք իրենց միայն սեփական՝ այսինքն ազգային գիրի մը հարկին վրայ կը մտածեն, կա՛մ ի նորոյ ստեղծելով ալիաբետք մը, ինչ որ հազուադէպ է շատ, կա՛մ արդէն եղածներէն պատշաճեցնելով իրենց պէտքերուն, իրենց ցեղային ինքնութեան լիազոյն գիտակցութեան մէջ կ'ապրին. իրենց անցեալովը լեցուած, դէպի որոշագրեալ ապագայ մը կը քալեն անոնք այլ եւս:

Այս նկատողութիւնը բուն իմ նիւթիս սեմին վրայ կը բերէ արդէն զիս: Տեղն է ուրիշն որ հարց դնեմ ըսելով թէ Հայկական Ոսկեղաբու արշալոյսը Հայոց պատմութեան համար իսկապէս այն թուականն է՝ ուր այդ ժողովուրդը, իր ազգային գիտակցութեան լոյսովը աննախընթացօրէն և գերազանցապէս պայծառակրպուած, ազգային գիրին տեսիլքէն տարուեցաւ ազգովին, թէ Սուրբ Մեսրոպի ձեռքով կատարուածը կանխաւ արդէն եղածի մը կատարելագործումը կամ վերագտումն էր միայն, անոր՝ երկարատեւ անդործածելի մնալէն և անձանթօ գառնալէն ետքը՝ Աւելի պարզ՝ Ս. Մեսրոպէն առաջ եղա՞ծ են ստուգիւ Հայկական տառեր, Հայ գրչութիւն:

Նորութիւն մը չէ քնաւ ըսել թէ այս հարցումին պատասխանը ընդհանրապէս հաստատական եղած է մեր մէջ. թէ՛ ամենահեռաւոր անցեալին, այսինքն նոյն իսկ Ոսկեղաբուն, երբ գործին զգացումովն ու մտածութեամբը միանգամայն խանդավառ հոգիներ, Կորիւնի և Փարպեցիի նման, անոր պատմութիւնը կը մատնագրէին, և ասոնց հետեողութեամբ՝ յետոյ՝ Որոնեացիի, և թէ՛ միջին դարուն, ու մինչև դեռ մեր ժամանակները, Այդ կարծիքն է գոյգոյն որ կերպով մը բխրեղացած է նաև հանրային զգացման մէջ, յէր Ս. Մեսրոպի կատարած գործը ժողովուրդին լեզուին մէջ հասարակաբար կը կոչուի ոչ թէ ստեղծում կամ յօրինում, այլ գիւժ հայերէն գիրերու. ինչ որ կը նշանակէ նախապէս գոյ եղած և յետոյ անյոյաացած գիրերու երևան հանուիլը:

Ի՞նչ է այդ երևոյթին պատճառը. ի՞նչ բան ազգային մտածողութեան մէջ տարացուցած է այդ համոզումը: — Դիտութիւնը արդեօք մեր աշխարհին մէջ զանազան կողմեր, ի վնս—Տոսպ, ի Բալահովիտ և Արարատեան նահանգին մէջ ուրեք ուրեք, ապառաժներու վրայ քանդակուած սեպածև արձանադրութեանց, որոնք կրնան թերեւս ազգային ինքնութիւնը զգուող այդ խոհանքը տուած ըլլալ միտքերուն, իրենց մէջ ցուցնելով հայեցի տառերով ստուած հայերէն խօսքեր, ենթադրութիւն՝ զոր սակայն վճռապէս հերքած է ներկայ գիտութիւնը. հին և ժամային հանրակներու մօտ եղած անուրոշ ակնարկութիւններ, որոնց կարգին, զոր օրինակ, Փիլոսոփայտ հեթանոս մատենագրին մէկ գործին՝ Ապոդանիոս Տիանացիի կենսագրութեան մէջ յիշուած այն զրոյցը թէ յովպի մը պարանոցին ոսկի մանեակին վրայ հայերէն տառերով քանի մը բառեր կաւին. զրոյց՝ սակայն՝ որ պարունակած պատմական անհեթեթ անճշգրտութիւններովն իսկ իհրեքէ ինքզինքը, և որուն մէջ հայերէն բառը առ առակելի ճանքնթեւեղի լեզու» միայն պիտի կարենար նշանակել. կամ, Որոնեացիին նոյն իսկ աւանդուած այն տեղեկութիւնները, որոնց համեմատ Արտաւազգ քերթուածներ և նոյն իսկ թատերկաներ էր յօրինած, և Ուղիւս քրմապետը Անիի մեհենական յիշատակները գրի առած. և յետոյ Լուսաւորիչէ վերջ մեր մէջ մշակուած քրիստոնէական մշակութիւնը. բայց աւսոնց առաջինները, հսկէնականութեան մեր մէջ գետնի կազմած միջոցին միայն եղած, յունարէն միայն էին անշուշտ. իսկ վերջինին պատմականալ գիրքերը՝ ոմանք ասորիերէն և ուրիշներ յուներէն լեզուով գրուած էին անտարակոյս. և կամ՝ դարձեալ՝ այն մտածութիւնը արդեօք, թէ քանի որ Քրիստոնէութենէն առաջ ալ պետական ազգ մըն է ինք, ի՞նչպէս կրնայինք զուրկ մնացած ըլլալ գիրի գործածութենէն, երբ անկարելի է ենթադրել անգիր քաղաքակրթութիւն, մանաւանդ քաղաքականութիւն:

Այս բոլոր պատճառները աւելի կամ նուազ աստիճանով կրնան ազդած ըլլալ Ազգին հոգւոյն վրայ, այո կամ այն կերպով հաւաստիք մը դարձնելու համար անոր դատումին առջև՝ նախամտերայեան հայ գիրքերու ենթադրութիւնը. բայց ես կը կարծեմ թէ հանրային մտածումը այդպիսի ուղղութիւն մը վրայ լարող բուն եւ մեծագոյն պատճառը է պիտոռի հաստարկական հոգեբանութեան վիճակի մը մէջ, որ հետեւեալն է. երբ տողովուրդի մը որտեղ մէջ տիրական կը դառնան իր ներկային զգացումն ու օպագայի յոյսը, անկիւ ա'լ չի կրնար թոյլ տալ ինքզինքին որ համարուի իբր մութ եւ անծանօթ անկիւններէ դուրս եկած երամ մը: Բարձրութիւններէ իջած եւ լուսաւոր հորիզոններէ անցած ըլլալու իր իղծը այն ատեն ա'լ պատմական տուիք կը դառնայ իւրին համար. ու երբ առասպելը կը սկսի շարժել իր վրձինը՝ պատրաստուած պատառնի վրայ գծելու համար նկարը, նշանաւոր նախնիքներու տողանցքը կամ անուանացանկն է, իւրաքանչիւրը իր հէքէտիւրովը լուսապսակուած, ինչպէս նաեւ անոնց մեծագործութիւններուն շարքը, որոնք կը գծագրուին մտեռանդուած երեակայութեան մէջ. ու հարցանիչը կը ցցուի յանկարծ սրտին ու մաքրին միաւորման կէտին վրայ. «Ինչպէս կրնայ առանց գիրի, առանց քաղաքակրթութեան այդ մոգական գործիքին» ապրած ըլլալ իմ նախնիքս»:

Նախամտերայեան հայ գիրքերու վարկածը կրնայ միտքերու մէջ, այսպէս կամ այնպէս, իր ծագումը ունեցած ըլլալ վերեւ յիշուած շարժառիթներով, բայց աւելի քան հաւանական պիտի ըլլար ընդունել թէ ազգային մտածումին մէջ անոր իբրեւ համոզում հանդիսաւորումը արդիւնքն էր պարզապէս այն հոգեվիճակին, զոր ազգն համօրէն ունեցաւ բիւզանդական եւ օսմանեան քաղաքականութեանց միջեւ շուարած իր ճակատագրին հանդէպ՝ որուն ճնշուող պիտի ըլլար ընդհուպ Հայկական Ոսկեդարը:

Այս կերպով միայն արդարեւ ներելի է հասկնալ եւ մեկնել այն փութկոտութիւնը, որով Ե. դարու մեր վերածնունդեան ճշմարիտ Ռազմկրթներէն մին, Սրբայն Վառձապուն, այդ մեծ ձեռնարկին իսկական հովանաւորն ու մեկնաւոր, որուն անունը արդար պիտի ըլլար առաջին գլխին վրայ գնել Սահակի եւ Մեսրոպի անուններուն հետ, իսկոյն հաւատք ընծայեց Դանիէլ անուն ասորի եպիսկոպոսի մը մօտ հայերէն տառեր գտնուած լինելու զրոյցին, լսելով զայն Միջագետքի մէջ, ուր գացեր էր Բիւզանդիոսի կայսրը եւ արքայից արքային փափաքով, իբրեւ իրաւարար՝ այդ կողմերու յոյն եւ պարսիկ գործակալներու միջեւ պատահած վէճին:

Ինքը Ս. Մեսրոպը եւս հաւատացած էր արգիօք այդպիսի հնարաւորութեան մը. մեր պատմութեան տուեալներուն յինով՝ դիւրին չէ ճշդիւ որոշել այդ կէտը. զի մինչ մէկ կողմէ իր տքնալից եւ երկարատե ուղևորութիւնները, զորս կատարեց ան իբրեւ հաւատքով ողևորուած գիտուն մարդ, թերեւ ասոր իր տանին մեր մտածումը, միւս կողմէ իր եւ իր գործին բուն պատմիչին՝ Կորիւնի «Նշանագիրք այլոց գպրութեանց թագեալք եւ յարուցեալ գիպեցան» խօսքին այլոց դպրութեանց բառերը մասնաւորապէս՝ օտար լեզուի եւ գրականութեան ակնարկութիւն են աւելի քան թէ հայերէն լեզուի եւ գրականութեան. իբր թէ Սուրբ իր ճամբորդութիւնները կատարած միջոցին ի նկատի ունեցած ըլլար ո'չ թէ բուն իսկ հայերէն գիրքը, այլ հայերէն հնչիւնը լրիւ արտայայտող միջոցներ, (խորհելով կարծես որ անցեալին մէջ կրնայ պատահած ըլլալ որ օտար տառերով հայերէն գիրքեր գրուած լինին), փորձելու համար թէ այդ տառերուն կամ նշանագրերուն արտաբերումը կը համաձայնի հայերէն բառերու հեզումին:

Եթէ սակայն նոյն իսկ հայ գիրքերու գիւտը եղած լինի առարկան իր հետախուզութեանց, սա ստոյգ է թէ ձեռք բերուած արդիւնքը գլխովին ժխտական եղած է այդ տեսակէտով. հայերէն չէին բնաւ Դանիէլի մօտ իր գտած քսաներկու գիրքը. ասոր ապացոյց այն է որ անոնք ոչ միայն պակասաւոր էին հայերէնի բոլոր հնչիւնները արտաբերելու համար, այլ եւ անյարմար՝ մեր լեզուին ձայնաբանական դրութեան: Այդ պատճառաւ է որ Մեսրոպ պարտաւորուեցաւ ամբողջացնելու համար իր այբուբենը, անոնց վրայ աւելցնել 14 տառեր եւ (ը. ժ. լ. խ. ծ. հ. ձ. ճ. յ. չ. զ. վ. բ. ց) փոխ

առնելով զանոնք, ինչպէս կը կարծուի, Պահլաւական և Նոյն իսկ Ղլտաական տառերէն: Իսկ թէ ի՞նչ ծագում կամ նկարագիր ունէին Դանիէլեան տառերը, յունական լոկ, ինչպէս հաւանաբար իրաւամբ կը կարծեն Հրեպլման, Տաշեան և եւրոպացի ուրիշ բանասէրներ, և ինչպէս անոնց արջըն ու ձեն իսկ ի՞նչ ցուցնէ, թէ պարսկական, զեմօտ կամ արամական, ինչպէս կը խորհին ուրիշներ: Այդ տարամասնութիւնները կը հեռացնեն զմեզ մեր առաջադրած հարցէն որ սա էր միայն թէ Մեսրոպէ առաջ կալին արեղարեւ հայ գիրքը:

Այս հարցումին պատասխանը, մեր կատարած քանի մը հարեանցի նկատողութիւններն իսկ բաւական են ցուցնելու թէ, չի կրնար հաստատական լինիլ մեր ըստած է հակառակ այս հաւատումին՝ լինի՛ այն Վարդան պատմիչէ (ԺԿ. դարուն), որ կ'ըսէ թէ Լեոն թագաւորի օրով կիլիկիոյ մէջ գտնուեցան դրամներ, որոնց վրայ կռապաշտ հայ թագաւորներու անուններն էին գրոշմուած, լինի՛ այն Ինճիճեանէ՝ որ կը պատմէ թէ 1788 ին Պոլսոյ անգղիական դեսպանին հին դրամներու հաւաքածուն մէջ տեսած է հարիւրաւոր պարթեւ - արշակունի դրամներ հայերէն գրերով. լինի՛ մեր հնագոյն մատենագիրներէն, զոր օր. Փարպեցիէ, որ կը պնդէ թէ «հայերէնը ունի իր քնիկ նշանագիրները, որով անիկա իր հարազատ ձայնովը և ոչ թէ մուրաքցածոյ խոսքերով է որ պիտի շահի հոգիները», կամ մեր նորագոյն բանասէրներէն, զոր օր. Իսահակ Յարութիւնեանէ՝ որ էջեր կը նուիրէ այդ տեսութիւնը հաստատելու իր ճիշդին, ինչ որ ըստած է այդ ուղղութեամբ, կամ կանխակալ զգացման գործ է, կամ սխալ մակարեութիւն և կամ ուղղակի թիրիմացութիւն: Հայերը, Ս. Մեսրոպէ շատ առաջ, իբրեւ քաղաքակրթուած ժողովուրդ և քաղաքականացած ազգ, որ չի կրնար առանց գիրի անցալի, անտարակոյս կիրարկեցին յունարէն գրերը՝ Աղեքսանդր օրերէն, և Նոյն իսկ հնդիկ բալիստիկան գրերը. յետոյ, Քրիստոսէ ետքը, Բ. դարուն, ասորական գրերը, իսկ հաւանաբար Սասանեանց ժամանակ Զենտ կամ պահլաւիկ գրերը: Բայց այդ օտար գրիւնով անոնք գրած էին ոչ թէ հայերէն՝ այլ իւրաքանչիւրին ինքնայատուկ լեզուով. յոյն տառերով, ինչպէս վերեւ ըսինք, Տիգրանի և Արտաւազգի օրով՝ գրուած էին հելլենական լեզուով քերթուածներ և թատրոններ, Ուղիւ պոլսեանցի քրմայեւտին օրինած մեհենական յիշատակները, ինտրովի արձանին վերտառութիւնը, և յետոյ Լուսաւորիչէն վերջը, քրիստոնէական գրուածքներ. Ասորի տառով՝ եկեղեցական պաշտամունքի գրքերը և Տարնոյ պատմութիւնը, ևն. իսկ զենտերէնով՝ մասնաւորաբար արքունի դիւանի վերաբերեալ գրուածքներ անշուշտ: Այս ամէնը, այս կամ այն չափով, ունեցած էին հայերը Ա. դարէն առաջ. ժամանակին ոգւոյն համեմատ, քաղաքակրթական կեանքի պահանջները ունեցած և գործադրած էին անոնք աւելի կամ նշուազ յաջողութեամբ. գրականութեան զանազան պէտքերուն կրցեր էին անոնք զոհացում տալ փոքրիշատէ, բայց միշտ օտար տառերով, տառերովը գերիշխան կամ իրենց քաղաքակրթական ազդեցութեամբը գերազօր ազդերու: Առաջին անգամ, Ե. դարուն, 413 ին, Վուամպուհի, Սահակի և Մեսրոպի օրով, այս գրիչին հանձարիմաց և գիտուն միտքին, հաւատաւոր և անխնջ հոգւոյն, բարի և ստուգապէս ազգասէր սրտին շնորհիւ է որ Հայութիւնը ունեցաւ իրեն սեպական հայ տառերը, որոնց առաջինը Ա. և վերջինը Ք ա՛յնքան հարազատօրէն հայկական, որ Յայտնութեան թարգմանիչը, երբ հասաւ այն տողին, ուր ըստած էր իր առջևի բնագրին մէջ, 'Εργα εἰμι τὸ Α καὶ τὸ Β, փետուրը իր մատներուն տակ խալտանքով սահեցաւ ողորկ մագաղաթին վրայ, մինչ իր շրթներէն դուրս կուգար երգի պէս հնչական շունչը: «Եւ եմ Այբ և Քե»:

Այդ տառերը, թուով 36, ինքն իսկ յօրինեց արդեօք կամ զձագրեց՝ Հարց մըն է ասիկա, որուն առջև սակայն չ'արժեր կանգ առնել: Այլաբարեւոյ պայմանագրականօրէն կերպաձեւում՝ անձանթ բուն մըն է գրականութեանց կամ լեզուներու պատմութեան մէջ. ոչ մէկ ազգի տառերը հնարուած են դաշնագրօրէն, գիրին՝ իբրեւ արուեստ՝ իր զանազան եղանակաւորումները աւարտելէն և ընդհանրացնելէն ետքը մանաւանդ. այնպէս որ, բացի ծայրագոյն արեւելեաններէ՝ որոնք տակաւին բոլորովին չ'են թօթափած տառերու պատկերադրական և խմբաձայնային ձեւը, գրեթէ բոլոր միւսները՝ աւելի կամ նուազ չափով՝

փոխառութիւն են իրարմէ, կամ նամանութիւն իրարու, հանդերձ յաւելուածական յարադրութիւններով, որքան որ մէն մի լեզուի բնիկ հնչիւններուն առաւելութիւնը կամ պէսպիսութիւնը կը պահանջէր:

Արդ, այսպիսի պայմաններու, այսինքն լեզուներու բնական և բանական կազմաւորման, աճումի և բիւրեղացման օրէնքներու համեմատ դործ մըն էր որ կատարուեցաւ մեր մէջ ևս, Ս. Մեսրոպի միջոցաւ: Ի՞ր ուսումնասիրութեանք ընթացքին հանդիպուած զանազան այրուքներէն — որոնց մէջ գլխաւոր կամ մայր բաժինը յունարէնին տալ ստիպուեւր էր դարձեալ այնքան փնտառուքներէ վերջ — համադրութիւն մըն էր եղածը. բայց ասիկա չի նուազեցնէր երբեք իր կողմէ թափուած աշխատանքին արժէքը: Դժուարութիւնը ոչ այնքան տառերու ցուցակը գտնելուն մէջ էր, որքան դանձր հայերէնի հնչիւններուն ձայնարանական արժէքներուն համեմատ դասաւորելուն և ճշգրտութեան մէջ: Այս մասին ևս, ինչպէս և տառերու արուեստագիտական ձեւակերպումին մէջ հաւանաբար քիչ նպաստ չ'մատուցին իրեն Դանիէլ Ասորի, Պաշտոն եղեսացի և ի վերջոյ Հռուփանոս Սամուսատցի, ինչպէս յետոյ Ս. Սահակ ևս՝ վանկային յարգարման գործին մէջ. բայց ինչ որ ալ լինի այս ամէնը, կարելի է անտեսել թէ ի՞նչ է ամբողջ գործը, իրեւ մասածու՞մ և ծրագիր, իրեւ աշխատանք և մշակում, իրեւ արդիւնք եւ յաջողութիւն: Ինքն էր որ տքնեցաւ եւ ուսումնասիրեց գիտնականի լրջութեամբ և իր նպատակին մտասեւեռուած հոգեկորականի պարկեշտութեամբ: Իր յանձնառած «տաժանեղի խոնջէնքները», արտասուալից պաղատանքներ և խտամբերութիւնը», ինչպէս կ'ըսէ Կորին, որոնք օր մը հոգեկան յափշտակութեան վայրկեանի մը մէջ աստուածային օժանդակութեան տեսիլքի մը յանգեցան նոյն իսկ, կը ցուցնեն թէ ի՞նչ անհատականութիւն, ի՞նչ հոգի դրած էր ան իր ստանձնած այնքան նուիրական այդ գործին հատարման մէջ: Հայկական գիրերը իր հոգիին հարազատ երկունքն ու ծնունդն են իսկպէս: Իրեն միայն և միշտ կը պարտինք զանեքը: Ձէ սխալած հանրային կարծիքը, իր անունովը կուէլով անոր ճարտարագիծ մասներէն դուրս եկած, և հոգեկան կորովի, ինքնավստահ պարզութեան, հաւատքի և քաջութեան արտայայտիչ այն սաւառնաթեւ ձեւերը, զորս մինչեւ այսօր հասկնալի հպարտութեամբ մըն է որ դեռ կ'անուանենք Մեսրոպեան երկաթապիւր:

*

Պէտք է մոռնալ թէ հայ գիրերուն գիւտին եթէ ոչ միակ՝ բայց առաջին և գլխաւորագոյն զրդապատճառն էր Գիրքը, գիր բառին երկրորդ նշանակութեամբ հասկցուած մատենանը, Ս. Գիրքը, Աստուածաշունչը: Ս. Մեսրոպ, Գողթնեաց գաւառին մէջ, որ իր գործունէութեան առաջին գաշտն էր եղած, իր իսկ խղճին մէջ զգացած էր օտարու լեզու պաշտամունքէն եւ քարոզութենէն առանց իրենց սրտին մէջ հոգեւոր նորոգումի կայծ՝ մէջդուներով՝ անմիջեւար մեկնող ժողովուրդին կականքը: Ուստի և իր առաջին իսկ այցելութեան կամ վերագործին ի Վաղարշապատ, հոգեւոր վերին իշխանութեան ներկայացուց հարցը, շնչտելով ժողովուրդին ձեռքը իր լեզուով Աստուածաշունչ մը տալու անհրաժեշտութիւնը, եւ հետեաբար ազգային գիրի եւ գրականութեան հարկին վրայ: Առանց այդ բանին, կրօնքը մեռած ոյժ մը, ու եկեղեցին անիմաստ պերճանք մը պիտի մնային. այժ էր անտարակոյս իր համոզումը:

Գիտենք պատմութենէն թէ իր ձայնը իր համոզիչ ազդեցութիւնն ունեցաւ ամենուն վրայ, եւ գրի գիւտի յաջողութենէն ետքը, ինչպէս ամէնքը լծուեցան գործի, ազգին պարգեւելու համար գերագոյն միջնարարութիւնը՝ որուն պէտք ունէր ան արդարեւ իր քրեանուած ճակատագրին ամենէն բախտորոշ այդ թուականին:

Աստուածաշունչին ամբողջական հայացումը, հայ ժողովուրդին դարաւոր գոյութիւնը լուսաւորող, անոր հոգւոյն իսկական գեղեցկութիւնը հանդիսաւորող ամենէն մեծ եղելութիւններէն մին է արդարեւ, և, անվարան կարելի է ըսել, մեծագոյնը նոյն իսկ: Եթէ այսօր դեռ, դէպքին թուականէն տասնեակնից դարեր ետքը, կրօնական երբեմնի այնքան վերմ զգացումին վրայ այնքան գաղթ և նոյն իսկ մերթ ընդ մերթ ցուրտ հո-

վեր իջնելէն վերջ, անոր լուի անդրադարձումը կը խանգավառէ ազգն սմբողջ իր բոլոր շերտաւորումներուն մէջ, երեւակայել պէտք է թէ այն պահուն՝ այսինքն այն դարուն, ուր տեղի կ'ունենար անկեալ, ինչ անսահման ոգեւորութեամբ կը լեցնէր ամենուն սիրտը. եկեղեցի, արքունիք, ժողովուրդ, մտաւորականութիւն, բանակ, ուսանողութիւն, են ինչ անբաղդատելի բերկրանքով երանաւէտուած կը զգային ինքզինքնին՝ Աստուծո՝ մէջ միայն, ինչպէս անառիկ հաւատքն էր ամենուն, ազգին եղած այս մեծ շնորհին, անոր բախտին տրուած այս փրկարար այցելութեան առթիւ։ Ազգին այս ընդհանուր հոգեկան վիճակն է որ կը ներկայացնէ պատմիչը, Կորիւն, գրելով. «Մովսէս Սինայի բարձունքէն իջած ատեն, օրէնքին տախտակներն ի ձեռին, այնպէս ուրախ էր թրեւս... ամբողջ Հայաստան աննկարագրելի ցնծութեամբ լեցուեցաւ, երբ օրէնսուսոյց Մովսէսը, բոլոր մարգարէական խումբովը, և խիզախ Պողոսը, բովանդակ առաքելական գունդովը և Քրիստոսի աշխարհակեցոյց Աւետարանովը, երկու իրարու հաւասարածներուն միջոցաւ մինեոյն ժամանակի մէջ հայերէնի վերածուած եղան»։ Անհասկնալի ոչինչ կայ այս իրողութեան մէջ. ա՛յն ժողովուրդներուն մէջ նոյն իսկ, որոնք քաղաքական և քաղաքակրթական կեանքով և դրութեամբ անհունապէս աւելի հզօր էին և բարգաւաճ քան զվրձ, և որոնք իրենց զբաղանքներն ոսկեգարբ ունեցած էին՝ քրիստոնէութիւնն ընդունելէն դարեր առաջ, երբ այդպիսի ժողովուրդներուն մէջ անգամ, կ'ըսեմ, Աստուածաշունչի թարգմանութիւնը ողջունուեցաւ իրեւ նոր և մեծագոյն յառաջդիմութեանց չուկէտ կազմող թուական մը, տարակոյս չկայ թէ մեզի նման փոքր և բազում մասամբ տկար ազգի մը կողմէ անկեալ պիտի նկատուէր ստուգապէս նախաինամական բարեք մը։

Որովհետեւ զրի վերստէն անմիջապէս յետոյ, կարծես դեռ գործը բոլորովին չաւարտած նոյն իսկ, ձեռնարկուեցաւ Աստուածաշունչի թարգմանութեան, որ տեւած պէտք է լինի, վերաբրազրութիւնն ալ միասին առնելով, ամենաուշը՝ մինչև 434 կամ 435, այսինքն Սահակի և Մերոպի մահէն տարի մը առաջ կամ մահուան տարին նոյն իսկ, և երբորդ տարին Եփեսոսի ժողովին գումարման, որուն աւարտումէն վերջն էր որ անոնց աշակերտները դարձան Արեւմտեղէն, միասին բերելով Մաքսիմիանոս Բ. պատրիարքէն նուիրուած յունական Աստուածաշունչի ստույգ օրինակը, որ պիտի ծառայէր հիմ՝ կատարուելիք սրբադրութեան, այս պատճառաւ հարկադրուած ենք անվարան ընդունել թէ այսպէս կամ այնպէս, եթէ ոչ քսանամեակ մը բայց աւելի քան տասնամեակ մը պէտք է գրուած ըլլայ թարգմանութեան աշխատանքը։ Այս ժամանակամիջոցը երկար պէտք չէ թուի, երբ նկատի առնուի Ս. Գրքին բաղմարովանդակ պարունակութիւնը, գրականութեան գրեթէ բոլոր սեռերով և մարդկային ծանօթութեան բոլոր ձեւերով աւելցուած, բայց մանաւանդ երբ չը մոռցուի թէ առաջին գիրքն էր անիկա, որ զրի կ'առնուէր հայերէն լեզուով, որուն մէջ առաջին անգամ կը փորձուէր գրականութիւնը հայերէնով, առանց քերականութեան, առանց բառարանի, առանց հաստատատիպ կանոններու և հրահանգութեանց, և առանց վերջապէս բոլոր այն դիրքութիւններուն, որոնցմով՝ կազմուած ու կաղապարուած լեզու մը կրնայ արագ, վայելուչ և յստակ կանոնաւորութեամբ արտայայտուիլ զբաւորապէս, և իւրացնել՝ այսինքն չգծուարացնել հարապատօրէն իր մէջ թարգմանուիլը օտար լեզուով գրուած մեծարժէք երկի մը։

Ստույգ է թէ հայերէնը, ոսկեգարէն չուրջ երկու դար առաջ տեւողութեան մը ընթացքին, այսինքն քրիստոնէութեան մեր մէջ մուտ գտնելէն ի վեր, բերանացի թարգմանիչներու դպրոցին միջոցաւ մասնաւորապէս կատարուած քարոզութեանց շնորհիւ, բաւական ողորկուած պէտք էր ըլլար ինքնին, և մինչև որոշ աստիճան մը աւելի զարգացուցած՝ այն ընդունակութիւնները, զորս, իբրեւ հնդեպոսական լեզու, իր բնութեան մէջ իսկ ունէր՝ բարձր զգացումներ և գաղափարներ արտայայտելու համար, և զորս երկար ժամանակ կիրարկած էր անշուշտ իր անցեալ կեանքին կրօնական, քաղաքական, զինուորական և քաղաքակրթական մարդերուն մէջ. և սակայն, ինչ որ ալ լինի, ու, չառնալով հարկաւոր մատնանշումը՝ ո՛րքան ալ երկու գերազանց վարպետները, Սահակ և Մեսրոպ, մին՝ իբրեւ թարգմանիչներու պարագլուխ հոյակապ միտք մը սկիզբէն

ի վեր, և միւսը՝ նախ իբրեւ արքունական դիւանի փորձ մտաւորական և յետոյ քարուղիչ, տիրական հեղինակութեամբ գործածած լինէին մայրենի լեզուն իր ոստանիկ բարբառին մէջ և ուսուցած ըլլալին զայն մտավարժ և բարի ոգւոյ հանդիպած երիտասարդներու, երկար առնել անգիր մնացած գրականութիւն մը գրականացնելու գծաւարութիւնները յաղկահարելու համար, հանճարիմաց ձեռնահատութեան հետ զուգընթացօրէն անհրաժեշտ էր նաև ժամանակին նպաստը, երեք հազար տարիներ շարունակ ի բերան ոգւում և Վէտաները և բազում դարեր հազներգօրէն արտասանուած Հոմերոսը կարճ միջոցի մէջ չէ որ գրի առնուեցան:

Ամէն պարագայի մէջ, Աստուածաշունչի հայացումը, իբրեւ գաղափար՝ հայ հոգիին ամենէն սքանչելի մեծութիւններէն մին, իբրեւ գործ՝ հայ կեանքին ամենէն հոյակապ արդիւնքներէն մին, իսկ իբրեւ գրական վաստակ՝ հայ մատենագրութեան ամենէն հետաքննական երեւոյթներէն մին է: Անոր՝ իբրեւ մասնաւորաբար հայագիտական ձեռնարկ՝ հասկցողութիւնը կամ ուսումնասիրութիւնը շրջապատուած է մեծ գծաւարութիւններով, որոնց վերլուծումը կը կարօտի հատորաւոր բանասիրական աշխատութեան և խորհմանքներէն: Որո՞նք եղան, Ս. Սահակի և Ս. Մեսրոպի հետ, Աստուածաշունչի թարգմանիչները մեր մէջ. ո՞ր գիրքն է աննշմէ իւրաքանչիւրին թարգմանածը. ո՞րն է հայ թարգմանութեան իսկական բնագիրը, ասորերէ՞նք թէ՛ յունարէնը. մէկ կամ միւս պարագային՝ այդ երկու լեզուներով եղած թարգմանութիւններէն ո՞ր յեղուածը, զի բազմաթիւ են թէ՛ ասորերէն և թէ՛ յունարէն թարգմանութիւնները. ի՞նչ արժէքի կը վերածուի նախապէս ասորերէնէ և յետոյ յունարէնէ թարգմանուած ըլլալու վարկածը. ունեցած ենք նախասովորագրեան թարգմանութիւն մը բերանացի, կամ նոյն իսկ զբաւոր, ինչպէս վերջերս համարձակեցաւ ենթակարծիք հայ մտաւարական մը. Ոսկեգաղու շրջանին կամ Ոսկեգարէն ետքն ալ եղած են մեր մէջ Աստուածաշունչի մասնական այսինքն այս կամ այն գիրքերու գրաբար ուրիշ թարգմանութիւններ. Աստուածաշունչի թարգմանութեան թուականին՝ Ս. Գրոց կանոնը ճշգրտած էր մեր մէջ, այսինքն բոլոր գիրքերը միահաղմոյն թարգմանուեցան թէ՛ ոմանք այն ատեն և ուրիշներ յետոյ. ի՞նչ զսպանակէ կը շարժի այն գծաւարահմութիւնը, որով՝ մեր յետ ոսկեղարեան մատենագիրներէն ոմանք, հաւանաբար Սիւնեսոյ դպրոցի պատկանողներ, կը թուին պակաս գնահատել Աստուածաշունչի Ոսկեգարեան թարգմանութեան արժէքը. ինչպէս պէտք է բացատրել արտաքին Սուրբ Գրոց մեր մէջ կատարուած ոսկեգարեան կրօնական թարգմանութեանց և Սիւնեսոյ դպրոցի գրուածքներուն մէջ սուրբ գրական մէջբերումներուն տարբերութիւնները բուն իսկ Աստուածաշունչի մէջ եղածներէն. Աստուածաշունչի թարգմանութեան ընթացքին կամ հետեանքով՝ հայերէնը ի՞նչ չափով կրած է լեզուական և գրական ազդեցութիւն իր բնագրին. կա՞ն սխալներ հայերէն թարգմանութեան մէջ, աննշմէ ո՞րքանը ընծայելի է բնագրին, ո՞րքանը թարգմանչին և ո՞րքանը ընդօրինակողներուն:

Հարցումներու այս ցանկը, զոր կարելի էր տակաւին շարունակել, կը ցուցնէ թէ արդարեւ ո՞րքան բարձր է Աստուածաշունչի հայացման մատենագրական հարցին քննութիւնը, ինքնաբոյն հետեւեալ աստիճանի պատկանող գործերը, գրական արժէքէ թէ ոչ՝ թերատուներէ մէջ են ընդհանրապէս. առհասարակ դժուար է հանգամանօրէն ծանօթանալ անոնց ծագումին, կազմութեան, դարուց ի դարս կրած կերպափոխութեանց և յարակից այլ պարագաներու: Ասոր պատճառներէն մին է անտարակոյս անոնց վերաբերած պատմական վաւերագրերէն չատերուն կորուստը կամ ենթարկուիլը կեղծարարական ձեռնածուկեանց, որոնք հին և մասնաւոր Միջին դարու ինչ ինչ շրջաններուն, Բիւզանդացւոց, Ասորւոց և արեւելեան կարգ մը ուրիշ ժողովուրդներու մօտ յատկաբար՝ գրականութեան հետ ընխադրուած արուեստ արքածա իրեն պարզապէս: Առկէջ զատ իայ սակայն պարզապէս մը ևս, զոր կ'արժէ ունենալ ի մօտ: Այդ երջանիկ ժամանակներուն, մարդիկ իր գործէին կամ կը գրէին ոչ թէ փառատենէ ձգտումներով, պատմութեան մէջ անուն մը թողելու մտածումով, ալ աւելի պարտականութիւն մը կատարած ըլլալու՝ ծառայած ըլլալու ներքին բերումով. մոռցուելու՝ ունայնանալու իղծք աւելի տիրական էր իրենց

մէջ քան յիշուելու փափաքը: Անոր համար է որ ո՛րչափ դէպի հին դարերը իջնենք խորանանք ժամանակագրութեան ճամբուն վրայ, այնքան անուններն ու պատկերները կը նուաղին եւ կը չքանան իսկ իսպառ, մինչ, ի հակառակէն, որչափ յառաջանանք դէպի մեր օրերը, յիշատակարանները այնքան կը ստուարանան եւ կը դառնան չափաբան: Այս այսպէս էր ըրիտունէական հնութեան մէջ մասնաւորապէս եւ այն չըջանականերուն մէջ մանաւանդ, ուր գործիչները տեսիլքէ տեսիլք խոյացող՝ հոգւոյ տէր անձինք ամէնքն ալ, ինքզինքնին կը համարէին միջոցներն ու գործիքները լսկ գերազոյն իմաստութեան մը, որ հաճած էր այցելել արկածուած ազգի մը ճակատագրին եւ ուղղել զայն դէպի փրկութիւն, եւ հետեւաբար չէին բնաւ շահագրգռուեր անձնականութեամբ: Այս է պատճառը որ մինչ Միջին դարու եւ յետագոյն ժամանակաց եւ ձեռագրաց մէջ իրենց եւ իրենց պարագայից անունները մի ըստ միովէ կ'արձանագրէին ընդօրինակողները, մագաղաթը կողողները, տողաշար գծողները, կտրողները, կարողները, կապժողները եւ ստացողները, որոնց ամենուն սակայն՝ ունինք անպակաս օրհնութիւններ միւսին, անհուն տքնութեանց ի զին ամբողջ Աստուածաշունչ մատեանը հայացնող վեհ հոգիները տեղ մը չգրին իրենց անունը. ու կորելնի պատահական յիշատակութենէն միայն գիտենք այսօր թէ Ս. Մեսրոպ սկսած թարգմանութեան գործը՝ Առակաց գրքի առաջին համարէն, իրեն աջակից ունենալով երիցագոյն աշակերտներէն Յովհան Եկեղեցացիին եւ Յովսէփ Պաղնացիին, ու Եղիշի, զոր յետոյ յատկապէս կը յիշէ. նոյնպէս Ս. Սահակի աւելի առաջ թարգմանած լինելը «զգումարութիւն եկեղեցական գրոց», որոնց մով աւնուազն պիտի հասկնանք եկեղեցական պաշտամունքի ատեն կարդացուած Ս. Գրոց հատուածները եւ կցորդ ազօթքները, այսինքն թերեւ ժամագլխիքն ինքնին եւ պատարագամատոյց խորրդատեալը, եւայն: Այս երեք աշակերտներուն վրայ հարկ է աւելցնել նաեւ Կորիւն, նկատի առնելով լեզուի եւ ոճի, այսինքն բառական եւ շարադրական անաւարկելի նմանութիւնը, որ կայ Մեսրոպի կենսագրութեան եւ Մակաբայեցոց գիրքերուն միջեւ:

Բայց լոկ չորս աշակերտներու գործակցութիւնը բաւական պիտի չըլլար անտարակոյս՝ գլուխ հանելու համար այդպիսի հսկայական գործ մը, ուստի եւ անվարան պարտինք միացնել դեռ անոնց, ոչ միայն՝ ըստ Փարպեցւոյն՝ Տէր Որոհնացի եւ Մուշէ Տարօնցի, իր իսկ բառերով՝ «երկու բանիբուն եւ մտացի» քահանաները, զորս Սահակ աւել առաւ իբր օգնական Մեսրոպայ, այլ եւ, ինչպէս ուրիշ անանուն պատմիչ մը կը յիշէ, Յովհաննէս, Աբրահամ, Արձան եւ ամբողջ հոյը երէց աշակերտներուն, որոնք երկու վեհագոյն վարժապետներուն շունչին տակ ուղղակի ստացած էին իրենց ազնուական հոգիներուն բարձր դաստիարակութիւնը: Այսպէս, թէ եւ անշուշտ մեծ մասամբ մակարելութեամբ, բայց յամենայն դէպս ճշմարտութիւնը յայտնած կ'ըլլանք՝ ըսելով թէ Աստուածաշունչի Ոսկեղէն Թարգմանութեան գործին հովանաւորը, կազմակերպողը եւ բուն իսկ վարիչն էր նոյն ինքն Ս. Սահակ: Ատիկա կը հասկցուի ինքնին այն դիմումէն, զոր թագաւորը, առաքանին, եկեղեցականութիւնը՝ իրեն ի գլուխ ունենալով զՄեսրոպ, եւ ամբողջ ժողովուրդը միահամուռ կը կատարեն իրեն, ըստ Կորելնի՝ Փարպեցւոյ եւ Որոհնացւոյ, յայտարարելով թէ իրն էր մեծագոյն ձեռնադրութիւնը այդ մեծ գործին համար, իր անվիճելի հմտութեամբը եւ կարողութեամբը, իր այրուստագէտի նուրբ ճաշակովը, պատմիչին բառով՝ «արուեստաւոր ուսմանց տեղեկութեամբ» եւ այն «գորաւոր ճարտարութեամբը՝ զոր ունէի ի բնէ, եւ մանաւանդ առաքելաւոր պարկեշտութեամբը», այսինքն մաքուր հոգիովը, որ ամենէն անհրաժեշտ պայմանն էր, այդպիսի նուիրական ձեռնարկի մը մէջ յաջողելու համար: Կատարելապէս ճիշդ էր հասարակաց գատումը. Սահակ իր ժամանակի Հայութեան մէջ ամենէն գիտուն գլուխն էր՝ իր առած բարձր ուսմամբն ի Բիւզանդիոն եւ ի Կեսարիա, խորահմուտ՝ յունարէնի, պարսկերէնի եւ ասորերէնի, եւ մանաւանդ աստուածաբանական, եկեղեցական եւ փիլիսոփայական գիտութեանց, ու կիրթ վարժութեանը ոտանիկ հայերէնին, արարատեանի եւ ասորեանի ազնուական բարբառներուն՝ զորս վաղուց սորված եւ խօսած էր անշուշտ իբրեւ ասունին եւ հայրապետանոցի լեզու, եւ երկար ատեն գործածած՝ թարգմանչական քարոզութեանց

միջոցներն իրենին պէս խիղճ մը պիտի չհանգուժէր անկատար թողելու իրեն եղած այդքան «աշխարհապաղատ թախանձանք» մը. և, առանց տարախոյսի, կարելի է ընդունիլ թէ անհամեմատորէն մեծ բաժինը ինք պէտք է ունեցած լինի անմահ խորհուրդներու և աստուածախառն յոյգերու այդ նուիրական գանձարանին հայացուցման վաստակին մէջ, իբրեւ թարգմանական գործ ուղղակի և իբր վարպետի սրբազրուծութիւն. իր փետուրին ցանած ոսկի զանաւները կը պապական յախտնական մատեանին ամենէն խորմաստ այսինքն ամենամեծ մասերուն վրայ:

Դառնալով Աստուածաշունչի թարգմանութեան հարցէն ծնած այն խնդիրներուն, որոնց թերի մէկ ցանկը միայն տուած եղանք վերեւ, անկարելի է մի առ մի քակել հոս այդ երկար շղթային մէջ մի օղակները, ուստի և կը բաւականանանք համառօտու ահա նարկելու անոնցմէ երկուքին միայն, թերեւս ոչ անկարեւորներուն:

Ասոնցմէ առաջինը այն է թէ ունեցած ենք Աստուածաշունչ հայերէն թարգմանութիւն մը՝ Սահակ-Մեսրոպեան թարգմանութենէն առաջ: Այս հարցումը երկու կերպով կարելի է իմանալ. թարգմանութիւն անգիր և թարգմանութիւն գրաւոր: Ս. Գրոց նախասկզբարեան անգիր թարգմանութեան մը երկու անգամ ակնարկուած է մեր հին գրականութեան մէջ. նախ՝ Ռովմոյ Արծրունիի մօտ, Թ. դարուն, որ Ոռոյթ գաւառի լեռնաբնակ Հայոց մասին խօսած ատեն կ'ըսէ. «Գիտեն և ամէն օր գոց կ'ըսեն Սաղմոսի՝ հայ վարդապետներէն կատարուած հին քաղամանուքիւնը». երկրորդը՝ Ղազար Փարպեցիի մօտ, որ կ'ըսէ. «Յազեցան կերակուրներով. ինչ որ միւս քաղամանութիւնը խոզենիով կ'ըսէ»: Որովհետեւ ոչ մէկ օտար թարգմանութեան մէջ չկայ «խոզենիով»ը, հաւանաբար Արծրունիին մատնանշածը Փարպեցիին ակնարկածը պիտի ըլլար. այսինքն անկարելի չէ որ Սաղմոսի անգիր թարգմանութիւն մը եղած ըլլայ մեր մէջ Ծ. դարին առաջ: Թայտնի է թէ հին եկեղեցւոյ մէջ Սաղմոսը պաշտամունքի առթիւ ամենէն շատ կիրարկուած գիրքն էր. այս պատճառաւ, ուրիշ ազգաց մէջ ալ Աստուածաշունչի ամենէն կանուխ թարգմանուած մասը եղած է ան ընդհանրապէս: Ջայն բերնուց գիտնալ մեր մէջ ալ կանոն և սովորութիւն եղած էր Միջին դարու մինչև վերջերը. մեր ձեռագիրներուն յիշատակարաններէն մէկին մէջ, գրել մը Սաղմոսի գրչագրներուն մէջ տարբերակներու բազմութիւնը կը վերաբերէ այն իրողութեան՝ որով Սաղմոսի ընդօրինակչները իրենց գործը կը կատարէին՝ լոկ ի յիշողութենէ, առանց բնագիր օրինակ մը ունենալու իրենց առջև: Այնպէս որ կարելի է ընդունիլ թէ Սահակ-Մեսրոպէ առաջ, բերանացի թարգմանողներու միջոցաւ Սաղմոսը, գոնէ եկեղեցւոյ մէջ գործածուած մասերուն մէջ, դուն ըսէ, գրեթէ ամբողջովին, վերածուած էր հայերէնի. ժողովուրդը զիտէր և կ'արասասանէր զայն բերնուց, ու Ոռոյթի մէջ, ուր Փարպեցիին և նոյն իսկ Արծրունիին ատենին կ'երևի թէ դեռ մօտ չէին գործած գիրն ու գիրքը, տակաւին գոյ էր այդ անգիր թարգմանութիւնը:

Բայց, ամէն պարագայի մէջ, այդ ձեւին տակ եղածը միայն Սաղմոսը պիտի եղած ըլլայ, այսինքն մասնական բան մը, և ոչ թէ լրիւ Ս. Գրքը, որուն ամբողջական անգիր թարգմանութիւն մը բնականաբար կարելի իսկ չէ ենթադրել:

Աստուածաշունչի նախասկզբարեան հայերէն գրաւոր թարգմանութեան մը վարկածը, զոր ոչ ոք մտաբերած է այսքան դարերէ ի վեր, իբր վեց տարիներ առաջ պարզապէս տարօրինակ մտայնութեամբ մը հրապարակ նետուեցաւ յանկարծ՝ Ամերիկաբնակ հայ մատուրականէ մը: Այս վերջինը, Հարութբոյի համայնարանի բրոֆէսէօրներէն մէկին հոլմէ վրաց հին գրականութեան մասին գրուած ուսումնասիրութեան մը եզրակացութիւնը սխալ հասկնալով, իրաւունք զգացր էր ինքզինքին խորհիլ թէ քանի որ վրացերէն Աստուածաշունչը հայերէնէն թարգմանուած պիտի ըլլայ, ըստ ամենագրական աւանդութեան, և սակայն այդ թարգմանութեան և մեր ունեցած գրաբար Աստուածաշունչին մէջ մի գլուխին մէջ կ'երևին բազմաթիւ տարբերութիւններ, ուրեմն պէտք է եղած լինի Ե. դարէն շատ առաջ թարգմանուած հայերէն Աստուածաշունչ մը, անշուշտ նախամեսրոպեան հայկական նշանագիրներով գրի առնուած. հետեաբար և Սահակ-Մեսրոպ, իրենց հնարած տառերը և թարգմանած Աստուածաշունչը արժեքներու և

յաւերժացնելու համար պէտք է ոչնչացուցած ըլլան հնագոյն հայ գիրերը և հնագոյն հայերէն թարգմանութիւնը Ս. Գրքին: Այնքան արտառուց տեսութենէ միայն ծնունդ առած այս մտածութիւնը, որ նենգութեան տխուր ամբաստանութեամբ մը կը ձգտէր արատաւորել մեր երկու մեծագոյն սուրբերուն բարոյականը, բարեբախտաբար խօսոյն հերքուեցաւ պատուական բանասէրի մը կողմէ, որ պատճառաբանեց թէ վրացերէն Աստուածաշունչը անշուշտ թարգմանուած էր հայերէն Աստուածաշունչի այն յեղուածքին վրայէն միայն, զոր Սահակ-Մեսրոպեան դպրոցը աճապարանքով (= փութեանակի) կատարած էր նախապէս, և որ յետոյ, Բիւզանդիայէն ստացուած «ստոյգ» օրինակին վրայէն հանգամանօրէն սրբագրուելով, յանգեցաւ մեր այժմ ունեցած գրաբարին: Իսկ այդ տարբերութիւնները, եթէ կան իրապէս, հետեանքը կրնան լինել այդ բանին միայն, ներկայացնելով առ առաւել Ս. Գրոց նախապէս՝ բայց դարձեալ Ոսկեգարու մէջ՝ կատարուած առաջին թարգմանութեան վիճակը: Հրապարակուած այդ տիեզծ կարծիքը, որ սկիզբէն իսկ չշարժեց արդէն մեծ շահագրգռութիւն՝ քանստէրններու մեծամասնութենէն պատասխանի պատիւին իսկ արժանի չդատուելով, իր ծնունդին մէջ իսկ մեռաւ, ու կը սիրեմ հաւատարմ թէ անոր հեղինակը ինքն համոզուեցաւ նախ թէ Հայութիւնը ո՛չ իրեն սեպկական գիր ունեցած է Ոսկեգարէն առաջ և ոչ Ս. Գրոց նախագոյն հայերէն թարգմանութիւն մը:

Աւելի լուրջ է Ս. Գրոց ի հայ թարգմանութեան գործին վերաբերող միւս կարեւոր խնդիրը, որ ընդգրկէ խնդիրն է, այսինքն այն հարցը թէ միւր Թարգմանիչները ի՞նչ լեզուով օրինակ մ'ունէին իրենց առջև, յունարէն՝ թէ ասորերէն:

Շատ հետաքրքրական է գիտնալ թէ այս մասին մեր մէջ տարածուած տեսութիւնը ընդհանրապէս ինչպստ է ասորականին: Ասորերէնի Փեթիզա կոչուած յեղուածքին վրայէն է որ առաջին անգամ, գրի գիւտէն անմիջապէս ետքը, Ս. Սահակ և Ս. Մեսրոպ իրենց առաջին աշակերտներուն աջակցութեամբ ազգին սուրբն այն թարգմանութիւնը որ «փութեանակի» կատարուեցաւ ըստ ժամանակակից պատմագիրներու, կոչուինք և Փարպեցւոյն, և զոր յետոյ իրենք դարձեալ սրբագրեցին յունարէն այն «ստոյգ» կամ «հաստատուն» կոչուած օրինակին վրայէն, զոր Նիզիկ և իր աշակերտակիցները իրենց հետ բերին Բիւզանդիոնէն դարձած ատենին, Եփեսոսի ժողովէն ետքը: Այս է հայ բանասէրներուն մեծ մասէն առ հասարակ ընդունուած կարծիքը, իորենացիէն սկսեալ մինչև մեր օրերը, բացառութեամբ մէկ քանիին միայն, որոնց մէջ էր նաև Հոգեւոյս Դուրեան Պատրիարք:

Հարցը իր էութեանը մէջ ընդունելու համար, պէտք է ի նկատի ունենալ սակայն ամենէն առաջ սա կէտը թէ Կորիւն, որ եղելութեան բուն ժամանակակից պատմիչն է, աշակերտ Սահակի և Մեսրոպի, և ինքն իսկ մին՝ Ս. Գրոց թարգմանիչներէն, Սահակի եկեղեցական գրոց գումարութիւնը, այսինքն եկեղեցական պաշտամունքի միջոցին գործածուած աստուածաշնչական գրոց հատուածները թարգմանելը յիշած ատեն, խօսքը չընէր երբեք ասորերէնին, որ յունարէնէն կատարուած լինելը կը յիշէ որոշակի. յետոյ, Մեսրոպին՝ Միջպպեդի մէջ իր աշակերտներուն հետ Ս. Գիրքը Սեպկացէն սկսելով թարգմանելը աւանդած ատեն կը հասկցնէ ինքնին թէ նա՝ ևս յունարէնէն կ'ընէր զայն, քանի որ զՀռուփանոս, որուն քով և անոր օգնութեամբ կ'ընէր իր թարգմանութիւնը, կը ներկայացնէ իբրև հելլենական դպրութեանց մարդ:

Դարձեալ, Դազար Փարպեցի ևս, որ Կորիւնէն ետքը իբրև ամենէն ժամանակաւ մերձ պատմիչը եղելութեան, և իմէ ոչ ուղղակի Սահակի և Մեսրոպի աշակերտը, այլ իբրև անոնց անմիջական աշակերտապա աշակերտակիցներէն մին, անշուշտ բոլորովին իրազեկ էր մանրամասնութեանց, և այնքան խանդավառութեամբ կը խօսի Սահակի գիւշերաջան տքնութեամբ Հին Կտակարանէն մարգարէութիւնները և նոր Կտակարանը ամբողջ թագմանելուն մասին, իսպառ կը լռէ՝ նոյնպէս՝ ասորերէնին մասին:

Այս խնդիրը, այսինքն ասորերէնի այս հարցը առաջին անգամ մէջտեղ կը դնէ իորենացի, և անկէ վերջ Փոքր Կորիւն կոչուած գրքոյկը, որ բուն կամ Մեծ Կորիւնի,

պատմաօր և ուրիշ անձանքի աղբյուրներէ՝ յետնագոյն գրելի մը քաղուածօրէն կազմած մէկ գրութեանն է, և այս պատճառաւ նուազ վստահելի նոյն իսկ քան զՊրենցի, ուրուն՝ բացի ժամանակի պարագայէն, իրեն Սինահա զարոյցի պատկանողը՝ Աստուածաշունչի Սահակ-Մեսրոպեան իբր թէ «ի բազում մասանց թերացեալ» հայեցակէտին ևս պէտք է ուշ դնել, իր տեսութեան իսկական արժէքը կշռելու համար:

Մէկ կողմ գնելով սակայն ժամանակի և այլ հանգամանքները, նկատի առնենք ուրիշ կէտ մը. Պրենցի, Փոքր Կորիւն և ասոնց հետեողութեամբ մեր պատմիչներէն դեռ ուրիշներ ասորերէնի վարկածը կը դնեն սա տեսակ հիմի մը վրայ. կ'ըսեն թէ Սահակ հարկադրուած էր ասորերէն բնագիր գործածել, որովհետեւ այդ թուականին ինքը ապրելով Պարսկահայաստանի բաժնին մէջ, ուր Մերութեան ձեռքով բոլոր յունարէն գիրքերը այրուած էին, զուրկ էր այդ լեզուով Աստուածաշունչէ մը:

Եթէ հարկ ըլլար հաւատալ նոյն իսկ զրոյցին՝ գրական այդ հրկիզութեան, որուն՝ առ առաւելն պատմագրական մատեններ պէտք է զոհ դացած լինէին, կարելի պիտի ըլլար սակայն միթէ հաշտուիլ սա տեսակ մտածութի մը հետ՝ թէ իր ստացած բարձր կրթութեամբը յունական գրականութեան և մակացութեան մէջ լրջութեամբ այնքան մեծ միտքի մը, որպէս ոք էր Սահակ Պարթեւ, արամադրութեան տակ հնար էր որ չզբտ-նուէր այդ միջոցին արգարեւ Աստուածաշունչի յունարէն թարգմանութեան Եօթանասնից օրինակ մը, կամ ուրիշ մը մէկէ աւելի միւս յեղուածքներէն: Տեղն է կարծեմ, կրկնել հոս նոյն ինքն Պրենցիի՝ ուրիշ պարագայի մը առթիւ ճշած սա բացատրութիւնը. «կարո՛ք է առասպելս . . . »:

Հին և նոր բանասէրներէն անոնք որ, համամիտ՝ Պրենցիի, աւելի ընդլայնուած սահմաններու մէջ կ'ուզեն փաստարկել ասորերէն բնագրի վարկածը, կը ջանան պատճառաբանել իրենց կարծիքը՝ յիշեցնելով թէ սահմանակցութեան և ուրիշ կարգի յարաբերութեանց հետեանքով, ասորական աղբյուրներէն կանխագոյն և աւելի հզօր եղած էր Հայոց վրայ քան յունականը, և այս՝ ոչ միայն եկեղեցական մարդին մէջ, ուր պաշտամունքը և եկեղեցւոյ կարգերը և սուրբ գրոց ընթերցուածները այդ լեզուով կը կատարուէին, այլ նաև մասաւորական կրթութեան և գրական մշակոյթի տեսանկէտով, քանի որ հայ եկեղեցւոյ ազգային ինքնութեան ճշգրտմէն և պաշտօնականացումէն առաջ ասորական լեզուն և դպրութիւնը տարածուած էին հայկական գրեթէ բոլոր գաւառներուն մէջ, ու Եփեսոսի մը Մարինի դպրոցներուն շնորհիւ մանաւանդ արբական ներգործութիւն մ'ունէին Հայութեան վրայ՝ ասորական լեզուն, գիտութիւնը, աստուածաբանութիւնը և կրօնական ուսումը: Այո՛, Ալեքսանդրեղոսի, Փաւստոսի, Կորիւնի և նոյն իսկ Փարպեցիի մօտ բազմաթիւ են այդ ճշմարտութիւնը հաստատող ապացոյցները:

Այո՛, բայց իրողութիւնները զիտած ատեն պէտք չէ մոռնալ ոգին՝ որ հետզհետէ կը խմորուէր հոգիներուն մէջ և բնականոն ընթացքով մը նոր և խորհրդաւոր ուղղութիւն մը կը սկսէր առն անոնց: Այն օրէն՝ ուր հայ միտքը, Արեւելքի՝ իրեն համար այլ ևս մութ և անհանգիստ դարձած իր կայանին մէջէն, իր նայուածքը գէպի արեւմուտք դարձուց՝ աւելի մաքուր ոյժերու ակնկառոյց, այսինքն Քրիստոնէութիւնը ընդունելէն ի վեր, այն օրէն՝ ուր ինքնութեան զգացումը աւելի ճիշտ պիտակցութեան մը մէջէն սկսաւ իրեն յողացնել անկախութեան գաղափարը, անկիւս հոգեպաշտ գէթ տակաւ առ տակաւ խզուել այն նիւթական պայմաններէն, որոնք զինքը կը կապէին իր կայաքին՝ իր միջավայրին հետ. մարմնով հոն՝ բայց հոգեւով այլուր էր ան այլևս: Ի սկզբան, յարեցաւ անշուշտ ասորական ոգիին՝ իբրեւ գաղափարին ոչ միայն հին և հզօր քաղաքակրթութեան մը, այլ մանաւանդ մեծ և կենսունակ եկեղեցիի մը՝ որ իր նոր կրօնքին առաջին ուսուցիչն էր եղած իրեն. բայց յորմահետէ ժամանակն ևս քաղաքական հանգամանքներ այդ ոգիին կամ գաղափարին և գանձող արտայայտող կենսաքին՝ մտայնութեան՝ լեզուին և յարակից ուրիշ պայմաններուն մէջ իրեն ցոյց տուին երկդարեան և աւելի ժամանակէ մը ի վեր իր կենսաքին և ինքնութեան դէմ ուղղուած Սասանեան քաղաքականութեան գործիքները միայն, գաղղ զգացումներու մշուլին մէջէն սկսաւ դիտել զայն. Ե. դարու առաջին քառորդին, անոնց դէմ իր կեցուածքը զգուանքի հա-

մազոր վիճակ մըն էր այլ ևս. Ասորերէնը «մուրացածոյ բարբառ» և «անլուր», այսինքն անիրմանալի կը թուէր հայ մտաւորականին. ասորական դաստիարակութիւնը «բազում թռչակօք և հեռագնաց ճանապարհօք և բազմաժամանակեայ դեղերմամբք» հալումաշ եղած կիսանքի սպառում կ'երևէր անոնց. ասորի ուսումը «մեծաջան և անօգուտ» աշխատանք կուգար իրենց. վերջապէս անոնց գիտութիւնէն բաժնուիրը հաւատար կ'երևէր անոնց «ի խաւարէ տանջանաց» զերծանելու: Զակերտուած այս բառերը, որոնք Փարս պեղիինն են, կը պատկերացնեն ժամանակին հոգեվիճակը:

Ամէնքը այս ուղղութեան չէին համակրել թերևս. կային հաւանաբար ուրիշներ՝ որոնք հակառակ տեսութեան պաշտպան էին, ինչպէս կը պատահի միշտ՝ հանրային կեանքի բախտորոշ լրագրածութեանց ընթացքին: Թէ արգարե կար ընդգիմադիր կուսակցութիւն մը՝ կը յայտնուի պատմութիւնէն. Աղբիւրնոսեան Տունը կամ Մանապկերտացիներու հոսանքը, որոնցմէ կաթողիկոսներ ևս ունեցանք Ս. Սահակէն առաջ և յետոյ: Բայց տիրող կարծիքը, որ գերակշիռ էր միշտ և յաղթող դարձաւ ի վերջոյ, յունասէրներունն էր: Ու, ներքիլ կը գտնեմ խորհիլ, այդ կարծիքը կամ մտայնութիւնը կրնայ իր ազդեցութիւնը ունեցած ըլլալ Առտուածաշունչը հայերէնի թարգմանելու նման հրատապ բռնաբռնութիւն մ'ունեցող խնդրոյն սովորւ հետեւելի օրինակը նախընտրելու հարցին մէջ:

Բայց կայ ուրիշ պարագայ մը, որուն մէջ է՝ ըստ մեզ՝ առեղծուածին բուն բառնալին:

Ամէնքը, պատմիչք և բանասէրք, համաձայն են սա կէտին շուրջ թէ Աստուածաշունչի հայերէն թարգմանութեան վերաձեռնութիւնը կատարուեցաւ, ինչպէս վերագոյն յիշեցինք, յունարէն «ստոյգ և հաստատուն» օրինակի մը վրայէն, զոր Մաքսիմիանոս պատրիարքը Սահակ-Մեսրոպեան գլխաւոր աշակերտներուն յանձնած էր, ժողովական կանոններու հետ, և զոր անոնք միասին բերին՝ Բիւզանդիայէն իրենց վերագործին: Այս վերագործը պէտք է պատահած լինի՝ 432ի ընթացքին. զի Պիւստոսի ժողովը փակուեցաւ 431ի Հոկտեմբերի կիսուն. իսկ Մաքսիմիանոս Կ. Պոլսոյ պատրիարքի աթոռը բարձրացաւ նոյն ամսոյ 25ին: Միւս կողմէ, Ս. Սահակի վախճանը հանդիպած ըլլալով 436ի Սեպտ. 7ին, Ս. Գրիգ երկրորդ թարգմանութիւնը պէտք է կատարուած լինի 432-436ի միջոցին: Ինչ որ ալ եղած լինի այս վերջին աշխատութեան ընդթը, վերամնուրիւ կամ վերաձեռնութիւն՝ այսինքն սբաղարուրիւն, և կամ վերսին քարգմանութիւն, անտարադէս պէտք է եղած լինի անիկա երկուքին, մեծագոյն սուրբերուն առաջնորդութեամբ կամ իրենց հսկողութեան ներքե միայն. անհրաժեշտ էր անոնց անառարկելի հեղինակութիւնը այդ պարագային մանուաւնդ: Արդ, իթէ առաջին թարգմանութիւնը որ տեւած էր առ առաւելն աւելի քան տասնեակ մը տարիներ, եղած ըլլար արգարե ասորերէնի վրայէն, այս երկրորդը — լինելով յունարէնին վրայէն — պիտի լինէր գրեթէ նոր ի նորոյ թարգմանութեան գործ մը, կարօտ երկար ժամանակի՝ որուն բաւական պիտի չըլլային գոնարաւ իսկ տրամադրելի երեք տարիները, և տըք-նաջան վատակի՝ որուն ընդունակ չէին այլևս աներկեանքէն, իրենց մերձ իննըս-նամեայ հասակին մէջ, Սուրբ Սահակ և Սուրբ Մեսրոպ: Եղածը լոկ սբաղարութիւն մըն էր ուրեմն, այսինքն նոյն լիզուով նախապէս կատարուած թարգմանութեան մը վերաձեռնութիւնը, լաւագոյն օրինակէ մը թելադրուած ուղղումներով:

Կը մնայ սակայն դեռ վերջին հարց մը. եթէ թէ՛ առաջին թարգմանութիւնը և թէ՛ երկրորդը կամ սբաղարութիւնը կատարուած էին յունարէնի վրայէն միայն, ինչպէս բացատրել ուրեմն ասորերէնի հետքերը կամ նօթանամիցի հետ անհամաձայնութիւնները որոնք կ'երևին հայերէն Աստուածաշունչին մէջ, ինչպէս և երբայեցեղէնի նշանները, որոնց անխարկած է Պայպլիհաւգեան վերջին հրատարակութեան ծանօթ յառաջաբանը:

Այս հարցը ևս, թէ՛ ևս ստուգելի կարևոր և հետաքննական, բայց կը կարծինք թէ՛ հեռու է անբացատրելի նկատուելու չափ կնճռոտ լինելէ: Ասորերէնի հետքերուն համար կարելի է մտածել թէ՛ քանի որ Աստուածաշունչի թարգմանութիւնը, յառաջ քան գրաւոր կատարուիլը, երկար ատեն բերանացի կատարուած էր մեր մէջ ասորերէնի վրայէն՝

անոնց ձեռքով որ յատուկ կրթանքը ունէին այդ բանին, և որոնցմէ էին անշուշտ նաեւ անոնք որ յետոյ գրաւորապէս կատարեցին զայն յունարէնին վրայէն, հաւանական է որ այս վերջինները կա՛մ ունակութենէ և ընազգաբար աստրաբանութիւններ ցանցելն երբեմն իրենց գրչին ճամբուն վրայ, և կա՛մ ասորերէն ընազիրն ալ բոլորովին աչքէ հեռի չունենալով, յունարէն ընազորին հետեւելով հանդերձ՝ երբեմն նախամեծար նկատեցին ասորական ընթերցումները: Բայց, թերեւ, թէ՛ ասորերէնի և թէ՛ երբայեցերէնի հետքերը միանգամայն բացատրելու համար աւելի բանաւոր նկատուի այն լուծումը, զոր նախ Հ. Յովհ. Ջորդապետն՝ Աստուածաշունչի իր ծանօթաբանակ հրատարակութեան յառաջաբանին մէջ, և անոր հետեւողութեամբ՝ յետոյ՝ Հ. Զարպհանէլեան իր «Հայկական Թարգմանութիւնք» գործին մէջ կը ներկայացնեն: Ըստ իրենց, Թարգմանիչ աշակերտներուն Բիւզանդիայէ բերած «ստոյգ» կա՛մ «հաստատուն» օրինակը պէտք է մէկը եղած ըլլայ Պաղեստինեանք կողուած յունարէն այն յիսուն Աստուածաշունչներէն, զորս Պամփուլիոս Վկայ Բիւրխտոնացի և իր աշակերտը Եւսեբիոս Կեսարացի զազափարեւ տուած էին իօթնամանից ընտրելիցոյն օրինակի մը վրայէն, բաղդասական սրբագրութիւն ներով՝ ըստ այն նշանաւոր օրինակին, զոր Որոգիսէս աւելի աւազ կազմած էր երբայեցերէն և ուրիշ Թարգմանութեանց համեմատութեամբ: Այս օրինակները, որոնք երբեմն կը պահուէին Պաղեստինու Կեսարիոյ մատենադարանին մէջ, Եւսեբիոսի մահէն վերջ փոխադրուած էին Կ. Պոլիս: Թէ Մաքսիմիանոս պատրիարքը այս օրինակներէն մին էր որ տուաւ Նշնդիկ, Ղևոնդի, Կորիւն և Իրենց ընկերներուն, ըստ Հ. Զօհրպետեանի՝ կը հաստատուի անով որ բրգածն կա՛մ աստղանիշ կողուած լուսանցքի կարգ մը նշանները, որոնք որոգիսեան օրինակին մէջ կային՝ իբրեւ համեմատական ցուցումներ, և նշնութեամբ փոխադրուած էին յունարէն օրինակներու մէջ, անոնցմէ ևս փոխանցուած են մեր հնագոյն գրագիրներուն մէջ: Մտացի գիտողութիւն արգարեւ, որ բաւական կը լուսաբանէ խնդրական կէտը:

Որեւէ հարցի մասին՝ որ դարերով մենէ յառաջագոյն անցեալի մը կը պատկանի, ոչ ոք անշուշտ իրաւունք կա՛մ համարձակութիւն կրնայ զգալ բացարձակ եւ վճռական տեսութիւն եզրակացնելու, ո՛րքան ալ սուր և խոր լինին իր փաստարկութեան պայմանները: Բայց ապացոյցները՝ որոնք յառաջ բերուցան, իրաւունք կը թուին տալ մեզի խորհելու թէ Ոսեղդարէն առաջ ունեցած չենք գրաւոր հայերէն Թարգմանութիւն Աստուածաշունչի, և իրաւունք՝ աւելի քան հաւանական նկատուած թէ մեր յուրեղէն այդ Թարգմանութեան միջոցին, թէ՛ առաջին եւ թէ՛ երկրորդ անգամներուն, իբր բնագործ գործածուած են յունարէն օրինակներ միայն, իսկ այս երկու Թարգմանութիւններն ալ՝ գործն են Սահակ-Մեսրոպեան զարդոցին, անգուգական զոյգին և իրենց աշակերտներուն:

Ի վերջոյ, ըսե՛նք թէ Հայերէն Աստուածաշունչը ութերորդն է Ս. Գրոց նախնագոյն Թարգմանութիւններուն մէջ, եթէ ի նկատի ունենանք միայն Եօթնասունը (Ք. Ա. 285-247), Ասորական Բեշիթօն (Ք. Վ. Բ. դար), Լատին իտալականը (Բ. դարու վերջերը), Յերոնիմոսեան Վուլկաթայինը, Ղպտականը, Գոթերէնը և Նիթովպերէնը (չորրորդ դարէն), իսկ 16րդը՝ եթէ նկատի առնենք տակաւին յունականներէն Ակիւղասեանը, Սիւսմաքեանը, Թէոդոտեանը, և ասորականներէն՝ Սինայական, Կիւրատորեան և Տատիանոսեան (կա՛մ Քառահիւսեակ) կողուածներն ևս, որոնց ամէնքն ալ Բ. դարու գործ են, և որոնցմէ ոմանք լոկ Նոր Կտակարան են, և ուրիշներ՝ ամբողջական Ս. Գիրքէն հաստակորներ միայն, գէթ այժմ մնացածներէն դատելով, ինչպէս նաեւ Ղըպտերէնի երկու ուրիշ բարբառներով եղած Թարգմանութիւնները, որոնք Դ. դարէն կը համարուին:

Եւրոպացի բանասէրներէն անոնք որ իրենց համար մասնագիտական պարագլու՛մ են ըրած աստուածաշնչական գիտութիւնները, և՛ յատկապէս՝ Աստուածաշունչի Թարգմանութիւններու համեմատութիւնը, խորապէս չկրճ գնահատութեան դատումներ ունին հայկական Թարգմանութեան մասին: Piques, Սորպուրի ուսուցչագէտներէն, այնպէս կը նկատէ թէ հայերէն Թարգմանութեան միջոցաւ կարելի պիտի լինէր նոյն իսկ վերուզգիւ

յունարէն այն բնագիրը, որուն վրայէն կատարուած էր ան. ուրիշներ ճիշդագոյն թարգմանութեանց կոչած են, նկատելով զայն հարադատ, վայելուչ, հոգեով և խղճմտութեամբ կատարուած գործ մը: Եւ արդարեւ, անկարագրելի այն ոգևորութիւնը, որով ամբողջ ազգը տողորուեցաւ գործին սկիզբէն մինչև վերջը, ահապէն զոհողութիւնները, որոնք երբեք չխնայուեցան՝ անոր ի գլուխ բերուելուն համար, իրենց բարոյական եւ մտաւորական մեծ արժանիքովը ամենէն աւելի կարկառուն անձնաւորութեանց լծուիլը աշխատանքին, այդպիսի վախճանի մը միայն պիտի յանգեցնէին գործ մը՝ որուն զաւաթարը հաւատքէն, աշխիւքն հոգեւոր կեանքի գիտակցութիւնէն էր թելադրուած անոր գործաւորներուն, և որուն իրականացումին ամենէն մեծ ոյժը եղաւ Աստուծոյ և ազգին սէրը միանգամայն:

Աստուածաշունչի հայերէն թարգմանութիւնը յաւերժական փառքն է զայն կատարողներուն անուան և յիշատակին, և անսովի պատիւը և ուրախութիւնը անոնց՝ որ ժառանգորդն են այդ մեծ հոգիներու անունին և արիւնին:

*

Նախապէս չունէինք հայ գիրը, հայկական զրուիթիւնը, զորս ունեցանք Սահակի և Մեսրոպի միջոցաւ միայն. Նախապէս չունէինք, հայերէն Դիրքը, հայագիր Աստուածաշունչ մատենանը, ու մեր երկու մեծ սուրբերուն շնորհիւ միայն պարգևուեցաւ ան մեզի: Անցնելով զի՞ր բառին երրորդ առումին՝ զրականութեան, կը համարձակիմ ըսել, մեր խորին համոզումն է թէ՛ Սահակի և Մեսրոպի կը պարտինք սկզբնաւորութիւնը մեր գրականութեան, զոր չենք ունեցած անոնցմէ առաջ, այդ բառին ճշգրիտ նշանակութեամբը:

Այս նկատողութիւնը, գիտեմ, միտքերը անմիջապէս կը տանի հայ ժողովրդական անգիր բանասիրութեան բեկորներուն, գուսանական երգերուն, կոչուած նաեւ Գողթան երգեր, վէպի և վիպասանութեան, Զրոյցի, Առասպելի, երգ բանից, Թուրքաց երգ, երգ պարուց և երգ ցցոց կոչուած և ուրիշ զանազան արտայայտութիւններու, զորս անցողաբար կը յիշատակէ խորենացի, եւ որոնցմէ քանի մը կարճ եւ կցկտուր մէջըբերումներ ունին ինք պատմահայրը Նոյն իսկ և մեր հին մատենագիրներէն Փաւստոս, Մագիստորոս և ուրիշներ. և սակայն, պէտք չէ մոռնալ թէ յառաջ բերուած այդ սակաւաթիւ կտորները, մասնաւորաբար խորենացիի ներկայացուցածները, կը բաղխին լուրջ աւարկութեան: Այսպէս, անոնց լեզուն, աշխիւքն հայերէնը, կեղավարծ միայն կրնայ լինիլ. անկարելի է որ գրի գրուեն կամ զրականացուած հայերէնէն բազում դարեր կառնուի ժամանակի է որ գրի երգուած գիցազիպային երգեր, ինչպէս է զոր օրինակ Ճերմալ երկին և երկիր»ը, կամ դիւցազնական վիպասանութիւններ, ինչպէս «Հեծաւ արի արքայն Արտաշէս»ը, երկուքն ալ ժողովրդական երգեր, զրական ողորկ և հանգրիճուած գեղեցիկութիւնները ունենային Ոսկեդարու հայերէնին. տարակոյս չկայ թէ զիրենց յառաջ բերող մատենագիրին սրբաւորութիւնէն անցած են անոնք: Ինչ մէկ ժողովուրդի մէջ զրականութիւնէն առաջ եղած հին հագներգութիւնները, զոր օրինակ, զրական շըրջաններու լեզուին հարթութիւնը և քերականական վայելչութիւնը ունեցած են: Բաց աստի, չէ կարելի պնդել թէ «երկնէր երկին»ը, վերջամասնացութիւն՝ արդարեւ երկրածնական սքանչելի հրաշալիքի մը, այլամերժօրէն հայկական խորքի վրայ բանուած յղացում մը ըլլայ, ինչ որ անհրաժեշտ էր, որպէսդի վէպը հնար ըլլար նկատել տարր գուտ հայկական անգիր զրականութեան Գալու՛ «Հեծաւ արի արքայն», ինչպէս Հայկի, Արայի և Շամիրամի, Տիգրանի և Աժտահակի, Արտաշէսի և Արտաւազգի շուրջ կազմուած զրոյցներուն, զորս կը յիշէ խորենացի, և որոնք յաճախ ի մէջ կը բերուին իրենեւ հատկապէս հայկական բանաւոր կամ անգիր զրականութեան, Պրոֆ. Հրաչեայ Աճառեանի հետ կարող ենք ըսել թէ «այդպիսի զրականութիւն ունի և ամէն անգրագէտ ազգ, զոր օրինակ այսօրուան քրտերը, գնչուները, լազերը, ևն»: Գուսանական այդ հին երգերը չափով մը կը յիշեցնեն՝ իրենց երկրածնական, գիցազիպային եւ գիւցազնական իմացումներովը՝ այն զրոյցներ, որոնց կը հանդիպինք Ասիոյ, Ափրիկէի, Ամե-

րիկիան և Ուլկիանեան կղզիներու կէտ քաղաքակիրթ ժողովուրդներու կրօններուն մէջ։ Միթէ կրնա՞նք բանահիւսական թէ՛ այն և թէ՛ այս երկրներ համարել գրականութիւն... Ստոյգ է թէ գրականութիւնը առաջին անգամ կ'երեւի ընկերութիւններու մանկութեան շրջանին, երբ մարդը կը սկսի համակարգել իր գաղափարները, և կը տիրանայ զանոնք արտայայտելու միջոցներուն։ Անիկա, այդ գրականութեանն առաջ, անհիշք եւ կոշտ լեզուի մը մէջ կը բռնէ կը սեւեռէ յիշատակի իրողութիւնները, ապաքային կը փոխանցէ դիւցազներու, ժողովուրդի հովիւներու, ճիւղաշէնիւր նուաճողներու անունները. յետոյ, աւելի խիղախ շարժումով մը, կը նկարագրէ բնութեան մեծ տեսարանները, կ'երգէ պատերազմները, և օրհներգներ կ'ուղղէ աստուածներուն։ Երբ զգացումի, մըտածման և անոնց արտայայտութեան հոգեկան աշխատանքը կը զարգանայ բնականոն կերպով, այնչափ որ այդ աշխատանքին գործողութիւնը իր մէջ կը ցուցնէ ընկերութեան նկարագիրը, այն ատեն է որ իսկապէս կը ծնի գրականութիւնը, որ ուրիշ բան չէ ըստ ինքեան՝ եթէ ոչ ընկերութեան հոգիին պատկերը։

Բայց այս ամէնը բնական կանոնաւորութեան կը կատարուի բնութեան պայմաններէ, կեանքի պարագաներէ և պատմական հանդամանքներէ նպաստաւորուած կացութեան մէջ միայն։ Ումէն ժողովուրդ անհրաժեշտօրէն կ'ունենայ անգիր գրականութեան կամ բանահիւսութեան այդ վիճակները կամ փուլերը. բայց ամէնքն ալ չեն տիրանար կամ հաւասար յաջողութեամբ չեն տիրանար բուն գրականութեան՝ գրաւոր գրականութեան հասունութեան. ոմանք խալատ չեն իսկ ունենար զայն. ուրիշներ՝ կ'ունենան ոչ կամ իրենց պատմութեան բախտորոշ մէկ վայրկեանին միայն։

Իր մայր կոճղէն փրթելէն և իր բնաշխարհին մէջ փոխադասկութիւն վերջը, մեր ցեղն ալ ունեցաւ անշուշտ, ուրիշ ամէն ժողովուրդի պէս, իր անգիր գրականութեան հողովոյթը, յեղաշրջումի բոլոր աստիճաններովը. անոր հետքերն է որ պահուած են մեր հին մատենագրութեան մէջ, գէտ ու դէն. ու թերեւ նաեւ դեռ մինչեւ վերջը շարունակուող ժողովուրդային ամանդութեանց և զրոյցներուն մէջ։ Բայց, պէտք է խոստովանիլ, անիկա չկրցաւ իր զարգացումը յառաջացնել բնական կանոնաւորութեամբ։ Ստորագրաւոր եղան զլիսաւորաբար քաղաքական և պատմական պարագաներ. միշտ կողքին կամ աղդեցութեանը ներքեւ քաղաքականապէս և քաղաքակրթապէս իրմէ շատ աւելի հզօր ազդերու, անիկա ընդհանրապէս չկրցաւ յասկանչական զիմագծութեամբ արժեցնել ինչպէս իր քաղաքական նոյնքն և իմացական ինքնութիւնը, ծնունդ տալու համար ինքնայատուկ եւ գրական կեանքի մը. իսկ իր քաղաքական գոյնութեան ամենէն ուժեղ և բարդաւած շրջանին, երբ ամենէն աւելի պիտի լինէր այդ բանին կարելիութիւնը, այսինքն Տիգրանի և Արտաւազդի ատեն մասնաւորապէս, Հելլենիսականութիւնը ա՛յնքան խոր նուաճումով համագործած էր արքունիքն ու, այսպէս ըսելու համար, մտաւորականութիւնը, որ միայն ռամիկ դասերուն մէջ ծաւալ դասած բանահիւսական գրականութիւնը՝ միջոց չունեցաւ զարգանալու, աւելի բարձր հոսանքներէ ազատ օգնչելով։ Ու անգիր գրականութիւնը, երբ կը մնայ իր վիճակին մէջ, առանց նոր եւ ազնուագոյն ներշնչումներէ զօրանալու, առանց ազդուելու ընկերային աւելի կարեւոր և բարդ երեւոյթներէ, և առանց կարենալու նիւթ և մօթիվներ հայթայթել գրական եւ գիտականատական մեծ ծրագիրներու, հետզհետէ կը խորթանայ ինքն իր մէջ, կը փրկոթորի իմացութիւնը՝ իրենց միութեան գիծին վրայ, ու չի կրնար կազմել զինքը երկնող ժողովուրդին հոգւոյն պատկերը։ Ու ա՛յն է որ կը տեսնուի հայ անգիր գրականութեան մէջ. նոյն իսկ «Սասնա ծռեր»ը, որուն չափ մեր ժողովրդական բանահիւսութեան մէջ ոչ մէկ վէպ չէ հասած մեզի այնքան ամբողջ վիճակի մէջ եւ անկորուստ, չի ներկայացներ զինքը յղացող ազգին ինքնուրոյն նկարագիրը. վասնզի բերնէ բերան թուած ամփած են իր ամենէն կարեւոր մասերը, առանց զիրի և գրական կանոնաւորութեան՝ անխնամ և ցիրուցանուած գրութեան մը մասնուած ըլլալով երկար դարեր։

Գիրն ու գրականացած լեզուն է որ կը սեւեռնէ, կը պահպանեն եւ զարգացումի բնականոն ճամբուն վրայ կը դնեն գրականութիւնը, և այս՝ երբ այդ գիրը կը գործածուի իր սեպական լեզուով միայն։ Հեղինակի մը՝ օտար լեզուով և օտար տառերով

գրած գործերը իր ազգային գրականութեան չեն պատկանիր. նոյնպէս նաեւ ազգային տառերով բայց օտար լեզուով գրուածները: Ազաթանգեղոս, Փաւստոս Բիւզանդ և Զեւոր հայերէնի թարգմանուելէն ետքն էր որ սկսան պատկանիլ Հայ մատենագրութեան: Հայերէն գիրն ու գրաւոր հայերէնն է որ սկզբնաւորեցին և տեականացոցին հայ գրականութիւնը. ինչ որ ըսել է թէ Սահակէն և Մեսրոպէն առաջ չկար հայ գրականութիւն: ՎՍ. Մեսրոպէն առաջ հայերէն գրականութիւն որոնելը, զոր իբր թէ ջնջած ըլլար Լուսաւորիչ, այրելով բոլոր հայերէն գիրքերը, անմիտ հէքէաթ մըն է միայն», ըստ Աճառեանի, և այն է ճշմարտութիւնը:

Ահա թէ ի՞նչ մեծ ծառայութիւն է այն՝ զոր Ս. Սահակ և Ս. Մեսրոպ մատուցին իրենց Ազգին և Եկեղեցիին և անոնց ապագային. բայց աւելի արգար պիտի ըլլար ըսել. ահա թէ ի՞նչ անուն երախտիք կը պարտինք մենք ազգովին, և պիտի պարտին մեր սերունդները, յաւեժաբար, այս երկուքին:

Անոնք է որ մեզի տուին հայ գիրը, գրչութեամբ յաւերժացած հայերէն լեզուն: Ըսուած է իրաւամբ թէ այն ժողովուրդը, որ կորսնցուցած է իր քաղաքական կեանքը՝ բայց կը պահէ իր ազգային լեզուն, կը նմանի բանտարկեալին՝ որ ձեռքին տակ ունի իր բանտին բանալին:

Անոնք է որ մեզի տուին հայացած Գիրքը, գիրքերուն գիրքը, սուրբ Գիրքը, այն՝ սր առաքեալին խօսքով Վիպակատար զանձարան իմաստութեանն է, որ այս ժողովուրդին մշտախոց սրտին սփոփանքի աղբիւրը եղաւ իր գոյութեան ամբողջ ընդացքին, յաճախ ժողովելով, անգլալի դարձընելով անոր՝ իր ազգային գոյութեան բազում մասամբ չբաւորուած կողմերէն իր հոգւոյն անցած կոկիծը: Ասոր համար էր որ հայը, ինքը միայն, կոչած է այդ գիրքը Ասուածաւունջ, այդ բառին մէջ խորհրդաւորելով կարծես իր համոզումը թէ մշտապէս կենալործող՝ ստեղծագործող զօրութիւնն է եղած անիկա իր մէջ:

Անոնք է վերապալէս որ մեզի տուին ունենալ մեր գրականութիւնը, բազմադարեան կեանքի մեր ցոլացուցիչ, այդ ջղուտ, անդունւած, յաճախ մթին, բայց անշիջանուտ յոյսէ մը շարունակ փալկակուած, ընդհանրապէս տխուր բայց միշտ ուժեղ գոյութեան մը պատկերը, որուն՝ սերունդները, որոնք պիտի գան սերունդներուն ետեւէ, պիտի նաւին միշտ ուշադիր եւ մտախոհ, անկէ մեծ ճշմարտութեանց անաչառ գասը աւնեւու խզմատութեամբ:

Գիրք, իր երբեակ խորհուրդին մէջ. ահա՛ մեծ գաղափարը, որուն պանծացու մով եկած ենք մեր որդիական երախտագիտութեան տուրքը ընծայաբերել զայն երկնող և գործադրող երկու սքանչելի հոգիներուն, հայ անունը և արիւնը 1500 տարիներ առաջ աննախընթաց և անհնետող բարձրութեան մը վերացուցած մեր երկու մեծ սուրբերուն, Սահակայ և Մեսրոպայ:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՆԻ ՄԵՍԼԱՎՈՐԻ ԶՈՒՊԵՐ

ԱՍՏՈՒԱՄԱՇՈՒՆԻՉԻ ՏԻԵԶԵՐԱԿԱՆ ԼԵՋՈՒՆ

Աստուածաշնչական լեզուին գեղեցկութիւնը ամենուրեք ունի զոյացական բան մը, որ միտքը անմիջապէս կը կապէ իբրեւ խորքին, առանց թոյլ տալու անոր որ զբոսնու զայն պարտելով: Մարդ կը գրաւուի անով՝ զայն վախճելու և անոր վրայ փոքր ի շատէ հիմնալու ժամանակ ունենալէ առաջ: Սա՛ ևս նշանակելի է շատ որ՝ արեւելեան այս լեզուն, արեւմտեան երեւակայութիւններուն համար առաջին նայուածքով ա՛յնքան տարօրինակ, միևնորի տեսնէ ա՛յնքան մարդկային եւ աստով իսկ ա՛յնքան տիեզերական է, որ բոլոր ժողովուրդներէն, քաղաքակրթութեան բոլոր ձևերէն, բոլոր լեզուներէն, կիւրացուի շատ աւելի դիւրաւ. քան մինչ նուազ հեռւոր որ եւ ժողովուրդի եւ ո՛ր եւ է զարու լեզուն և գրականութիւնը: Ամէն ինչ որ՝ այդ սուրբ մատանին մէջ՝ մարդուն կը վերաբերի, ամէն ինչ որ մարդը կը նկարէ անոր մէջ՝ այնպիսի խորութիւն մը և պարզութիւն մը ունի, որոնց ոչինչ հաւասարած է երբեք: Աստուածաշնչուն՝ այդ նիւթերուն մէջ՝ տիեզերական լեզու է խոսած է. Աստուածաշնչունը, այս տեսակէտով՝ ինչպէս ուրիշ ամէն տեսակէտներով, յօրինուած է՝ մարդկային ազգին գիրքը լինելու համար:

Ա. Վ.